

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

כה

בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה ספר זיכרון לאריה כשר

עורך

יובל שחר

בשיתוף עם

אהרן אופנהיימר, רז מוסטיגמן

מקורות וקומפוזיציה אצל יוספוס – פרשת הגלילים והשומרונים בימי קומאנוס

דניאל שוורץ

יוספוס וטאקיטוס מספרים על אלימות בין גלילים ושומרונים באמצע המאה הראשונה לסה"נ. האירועים האלימים הסתיימו לאחר התערבותו של אומידיוס קוודרטוס נציב סוריה, שהביאה בין השאר להעמדתו לדין ולהגלייתו של הנציב הרומי ביהודה, וְנטידיוס קומאנוס. טאקיטוס מספר את הסיפור, בפרק נד של ספר יב בספרי השנים (אנאלים),¹ משום שבסיפור זה מתפקד כרודף בצע פליכס, אחיו של מרקוס אנטוניוס פאלאס – עבד משוחרר נכבד ברומא בימי קלאודיוס ונירון – שטאקיטוס אהב להשמיצו. כך, אחרי שסיים את פרק נג בדברים אירוניים בגנות רדיפת הבעצ של פאלאס, הגביר טאקיטוס את הרושם השלילי בתיאורו של פליכס בפרק נד, הנפתח בהערה האירונית: "אולם אחיו, המכונה פליכס, לא נהג במתינות כזאת". טאקיטוס גם קובע שפליכס הרשה לעצמו את התנהגותו הנפשעת כיוון שסמך על החסות של אחיו, וכי קומאנוס הרשיע לעשות כיוון שחיקה את פליכס.² העד השני, יוספוס, מספר את הסיפור בשני ספריו העיקריים כחלק מרצף התיאור של קורות יהודה במאה הראשונה לסה"נ. הפרשה היא אחת האפיזודות המרכזיות של "הרקע הסיבתי והנסובתי של מלחמת היהודים ברומאים", נושא שאריה כשר ז"ל הקדיש לו חיבור מפורט.³

1. לטקסט, תרגום ופירוט מפורט ראו: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism II*, Jerusalem 1980, pp. 76–82.
2. על העוקצנות שכמעט אין למעלה ממנה ("kaum überbietbare Schärfe") בפתחת הסיפור העיר קסטרמן: E. Koestermann, *Cornelius Tacitus: Annalen, III – Buch 11–13*, Heidelberg 1967, p. 200. לטאקיטוס על פאלאס ראו: ד' שוורץ, "ישמעאל בן פיאבי והכרונולוגיה של פרובינקיה יודיאה", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 191–192. טאקיטוס משמיץ את פליכס חריפות גם בספרו האחר – היסטוריות ה, ט, 3 (שטרן [לעיל, הערה 1], עמ' 21).
3. כוונתי למבראו, תחת כותרת זו, לאסופה שערך: המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 9–92. על פרשתנו: עמ' 71–74.

בדיונים בסוגיה זו נהוג להתמקד בהבדלים שבין הרצאת טאקיטוס לבין הרצאותיו של יוספוס ("מלחמת היהודים" ב, 232–246; "קדמוניות היהודים" כ, 118–136, להלן מלחמת וקדמוניות בהתאמה). זאת לצד הקביעה שההבדלים בין שתי הרצאות יוספוס מעטים ובלתי חשובים. כך לדוגמה: מומיליאנו קובע בפתיחת דיונו ששתי הרצאות יוספוס "זהות מהותית" למרות הבדלים אחדים ביניהן; סמולוד פותחת את דיונה באמירה שרק "פרטים קטנים" מבחינים בין שתי ההרצאות; ושטרן קובע שההבדלים ביניהן "חסרי חשיבות".⁴

מנגד נהוג לקבוע, שיש שלוש סתירות בולטות בין דברי יוספוס ודברי טאקיטוס, כאלה שאי אפשר לתרצן או לגשר עליהן ושכופות עלינו לבחור באחד משני העדים. כך, היו בין גדולי החוקרים של העולם הרומי מי שאימצו את סיפורו של טאקיטוס ודחו את זה של יוספוס,⁵ אולי בשל השם הכללי המצוין של ההיסטוריון הרומי. ואילו אחרים, הרוב כיום, מעדיפים את עדותו של יוספוס (כנראה בשל היותו העד הקרוב והמומחה לענייני יהודה), ומטפלים בזאת של טאקיטוס באחד משני אופנים: דוחים אותה לגמרי⁶ כרחוקה מזו של

4 לדיונים בפרשה זו, לרבות אלה שצוטטו, ראו שטרן (לעיל, הערה 1); כשר (לעיל, הערה 3), וכן: H. Graetz, *Geschichte der Juden*, III/2 (ed. M. Brann), Leipzig 19065, pp. 728–730; A. Momigliano, *Ricerche sull'organizzazione della Giudea sotto il dominio romano* [63 a.c.–70 d.c.], [1934] Amsterdam 1967, pp. 81–84; M. Aberbach, "The Conflicting Accounts of Josephus and Tacitus Concerning Cumanus' and Felix' Terms of Office", *Jewish Quarterly Review*, 40 (1949/50), pp. 1–14; E. M. Smallwood, "Some Comments on Tacitus, *Annals* XII, 54", *Latomus*, 18 (1959), pp. 560–567; M. Stern, "The Conflict Between the Samaritans and the Jews under Cumanus According to Josephus and Tacitus", in: *The Jewish People in the First Century*, I (ed. S. Safrai & M. Stern), Assen 1974, pp. 374–376.

5 T. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, Berlin 1894, p. 525; E. Klebs, *Prosopographia imperii romani saec. I.II.III.*, I, Berolini 1897, p. 95; R. Syme, *Tacitus*, II, Oxford 1958, p. 747.

6 F. Millar, "The Emperor, the Senate and the Provinces", *Journal of Roman Studies*, 56 (1966), p. 159, n. 35 ("I believe that Tacitus' account of these events is just wrong, and cannot be combined with the narrative in Josephus"); E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I (ed. G. Vermes & F. Millar), Edinburgh 1973, pp. 459–460, n. 15 ("It is impossible to resolve the contradiction between the reports of Tacitus and Josephus [...] The detailed narrative of Josephus is clearly to be preferred to the vague remarks of Tacitus"); T. Rajak, *Josephus: The Historian and His Society*, London 2002², p. 70 ("We can hardly supplant this [=Josephus'] clear evidence with Tacitus' odd report [...]").

מקורות וקומפוזיציה אצל יוספוס

יוספוס וכנחותה בהשוואה אליה, ולחלופין מתקנים אותה כדי שתעלה בקנה אחד עם זאת של יוספוס.

בדברים שלהלן אציע לראות שתיים משלוש הסתירות שבין יוספוס וטאקיטוס כסתירות מדומות בלבד. זאת משום שבמקרה אחד טאקיטוס אינו אומר את מה שנוהגים לייחס לו, ואילו במקרה השני, כפי שראו כבר חוקרים רבים, גם אצל יוספוס יש ניסוחים המצביעים על המציאות שמתאר טאקיטוס. עיקר ענייננו יופנה לסתירה השלישית, אשר תביא אותנו, למרות ההכללות המצוטטות לעיל אבל בהסכמה עם הערה של כשר,⁷ להכיר בחשיבות ההבדלים בין ההרצאות על קומאנוס בשני ספריו של יוספוס. מעקב אחר הבדלים אלה ואחרי צרימות אחדות בתוך הרצאת יוספוס בקדמוניות יביא אותנו לכלל הכרה במורכבות של דברי יוספוס על נציב זה ולחשיפה של תמונה העולה בקנה אחד עם זאת שצייר טאקיטוס.

א. שתי סתירות מדומות בין טאקיטוס ויוספוס

שתי הסתירות הראשונות נעוצות במסגרת סיפורו של טאקיטוס. לדבריו, פרצה האלימות בשעה שהשומרונים היו כופים לפליכס ואילו הגלילים היו תחת שלטונו של קומאנוס. תמונת מצב זו נוגדת את התמונה העולה מכתבי יוספוס כי: (א) לפי יוספוס, קומאנוס היה הנציב של יהודה (קדמוניות כ, 105), ואין הוא מספר על נציבים נפרדים בגליל (או בשומרון);⁸ (ב) לפי יוספוס (מלחמת ב, 247; קדמוניות כ, 137), פליכס נשלח לארץ-ישראל רק אחרי הדחת קומאנוס.

נהוג לטפל בסתירה הראשונה בדחייה טוטאלית של דברי טאקיטוס (ראו הערה 6) או בתיקונים: חוקרים רבים, לרבות גרין, אברבך ושטרן (ראו הערה 4),

7 על כך שיש "לא מעט" הבדלים בין שתי הרצאות יוספוס, ראו: כשר (לעיל, הערה 3) עמ' 72, הערה 205.

8 אני פוסח כאן על בעיה מדומה נוספת: בפתיחת סיפורו אומר טאקיטוס שפליכס היה iam pridem Iudaeae impositus – "ממונה זה מכבר על יהודה". לכאורה יכול היה להשתמע מכאן שפליכס היה נציב יהודה (כך לדוגמה שירר, כמצוטט בהערה 10 להלן), בניגוד להרצאה הברורה של יוספוס, אשר לפיה קומאנוס היה נציב יהודה. אולם אפשר להתעלם מבעיה זו, אם בכך שמבחינים כי טאקיטוס הזכיר קודם את יהודה, אך המשיך והוסיף פרטים מדויקים יותר, אם בכך שמבינים שדברי טאקיטוס, הבאים בהקשר של שנת 52 לסה"נ, מתייחסים לפליכס כמי שמשרת בינתיים כנציב יהודה אף שבזמן שהתרחשה הפרשה המתוארת מילא תפקיד משני. להצעה שקומאנוס הוגלה ופליכס נתמנה כנציב כל יהודה כבר בשנת 49 ראו: שוורץ (לעיל, הערה 2), עמ' 182–196.

מציעים להניח שנפל שיבוש בדברי טאקיטוס ושהוחלפו שמות הנציבים, כך שטאקיטוס כתב במקור, או התכוון לכתוב, או מכל מקום היה צריך לכתוב, שקומאנוס היה נציב השומרון ושפליכס היה נציב הגליל. לפי הצעה זו, קומאנוס שלט ביהודה ומכאן ששלט כמובן גם בשומרון הסמוכה,⁹ והבלטת שלטונו בשומרון (לפי התיקון הכלול בהצעה זו) איננה אלא פועל יוצא של ההקשר, העוסק בהתנגשות עם השומרונים.

אולם לפי עניות דעתי תיקון כזה אינו חוץ, משום שבדיקת דברי טאקיטוס מעלה שהוא אינו טוען שקומאנוס היה ממונה על הגליל ואף לא על יהודה. טאקיטוס אומר, למעשה, שהפרובינקיה הייתה מחולקת כך ש"עם הגלילים" (*Galilaeorum natio*) היה נתון לסמכותו של קומאנוס בשעה שהשומרונים היו נתונים לסמכותו של פליכס (*ut huic [= Cumanus] Galilaeorum natio, Felici Samaritae parent*). אצל מחבר דייקן כמו טאקיטוס, אין להתעלם מן העובדה שהדברים על קומאנוס מתייחסים לקבוצות מסוימות – לגלילים ולשומרונים. לכן, כנגד שכתובים מודרניים רבים יש להדגיש שבדברי טאקיטוס אינם מלמדים שקומאנוס משל בגליל בלבד,¹⁰ אלא, שלצורך הסיפור שביקש טאקיטוס לספר, שליטת קומאנוס בגלילים היא שהייתה חשובה. והרי גם יוספוס מסכים, כמו כולנו, שנציב יהודה שלט גם באנשי הגליל מאז שהגליל סופח ליהודה עם הגליית הורדוס אנטיפס בשנת 39 לסה"נ (קדמוניות יח 252; יט, 351, 363); לכך מתאימים גם דברי יוספוס, שלפיהם מיד עם ראשית הסכסוך עם השומרונים פנו ראשי הגלילים לקומאנוס (מלחמת ב, 233; קדמוניות כ, 119), כנראה מתוך ההבנה שהוא הכתובת הרומית הרגילה שלהם. אשר לסתירה השנייה, היא עניין שירותו של פליכס בתפקיד מנהלי בארץ-ישראל כבר בימי נציבות קומאנוס, מזמן הושם לב לרמז אחד לכך גם בכתבי יוספוס: במלחמת ב, 247, אחרי הגליית קומאנוס (סעיף 245) נאמר שקלאודיוס שלח את פליכס כנציב "של יהודה, השומרון, הגליל והפריאה". פירוט כזה אין כדוגמתו ביחס לשום נציב אחר. כפי שראה כבר גרץ, ניסוח חריג זה רומז שפליכס היה ממונה על חלק של הפרובינקיה עוד לפני שירש את

9 לחיבור הגיאוגרפי והמנהלי הטבעי של יהודה ושומרון, ראו לדוגמה: קדמוניות יז, 318–319, 342; יט, 274, 351.

10 כפי שכתב שירר (לעיל, הערה 6), עמ' 459, הערה 15 (*According to Tacitus, Cumanus was only procurator of Galilee, while Felix was administrator of Samaria and apparently of Judaea also*). אשר לסיפא, ראו לעיל, הערה 8.

תפקידו של קומאנוס.¹¹ לכך אפשר להוסיף שגם ניסוח דבר המינוי בקדמוניות כ, 137 יוצא דופן, כי מי שיבדוק את דברי יוספוס בקדמוניות ביחס למינוי נציבים אחרים ימצא שיוספוס נוהג דרך קבע לציין שנציב חדש הוא "יורש-מקומו" (διάδοχος) כשם עצם או כפועל; שליט מתרגם, בדרך כלל, "ממלא מקומו") של קודמו (קדמוניות יח, 31, 32, 33, 35; כ, 100, 103, 182, 215). מלבד פליכס, יוצא דופן רק אלבינוס, שנסיבות מינויו היו חריגות מאוד: הוא נשלח ליהודה לאחר שנודע דבר מותו של קודמו פסטוס (קדמוניות כ, 197). העובדה שאין בקדמוניות מינוח כזה ביחס למינויו של פליכס דורשת אף היא הסבר, ואת ההסבר הנדרש עשויה לספק ההשערה האמורה, העולה ממלחמת ב, 247, שלא מדובר במקרה זה במשלוח אדם חדש אלא בהרחבת תחומי האחריות של ממונה, שכבר היה אז בארץ.

ב. הסתירה השלישית והצרימות בהרצאתו של יוספוס בקדמוניות

אולם הסתירה השלישית בין שתי ההרצאות אכן קיימת, בולטת ועומדת בעינה. טאקיטוס מעמיד את קומאנוס בצד אחד של המתרס ואת השומרונים בצדו האחר, בעוד שיוספוס מתאר שיתוף פעולה ביניהם. לפי קדמוניות כ, 122, קומאנוס יצא למסע עונשין נגד הגלילים כשחייליו עמו, ולא די בזאת אלא שגם חימש שומרונים רבים ושיתף אותם בפעולה.

אולם במקום, או למצער לפני, שסתירה בולטת זו תביא אותנו לכדי דרישת הכרעה בין עדויותיהם של יוספוס ושל טאקיטוס, היא מביאה אותנו להכרה בכך שעדותו של יוספוס עצמו אינה עקבית, ושהוא מדבר בקולות אחדים. קריאה בהרצאתו חושפת את העובדה המתמיהה שדברי יוספוס על שיתוף פעולה בין קומאנוס והשומרונים (קדמוניות כ, 122) באים בקטע, קדמוניות כ, 122–124א, המהווה נטע זר בתוך הרצאה שאינה יודעת עליו דבר. את זאת רואים היטב בשני הסעיפים הבאים:

11 ניסוח זה של ההשלכה מדויק יותר מניסוח אחר, המופיע פה ושם, שקומאנוס לא היה ממונה על כל הפרובינקיה. דברי יוספוס מתייחסים כאן לפליכס ואין להסיק מהם לגבי קומאנוס, כאילו לא היה הנציב של הפרובינקיה כולה. ראו שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 79, וכן מן המחקרים הנזכרים בהערה 4: גרץ, עמ' 728, ובעקבותיו: אברבך, עמ' 6 ושטרן, עמ' 375. להצעה, שפליכס היה פרוקוראטור בעל סמכות תחת קומאנוס, ראו: פ"א בראנט, "האשמות על ממשל פרובינקיאלית מושחת בראשית תקופת הפרוינקיפאט", בתוך: המרד הגדול (לעיל, הערה 3), עמ' 128, הערה 78.

קדמוניות כ, 124 :

לפי יוספוס, היד הקשה של קומאנוס, יחד עם זו של השומרונים, הביאה את מנהיגי הירושלמים להתחנן בפני המתפרעים היהודים ולדרוש מהם להתרסן, לחזור לבתיהם ולשמור על השקט (שם, 123). והם אכן נחלו הצלחה: "באמרם דברים אלה אכן שכנעו (את שומעיהם): אלה התפזרו, ואילו הליסטים עזבו וחזרו למקומות המבוצרים (שלהם)". (124א – καὶ οἱ μὲν διελύθησαν, οἱ – λησταὶ δὲ ἐπὶ τοὺς ἐχυροὺς τόπους πάλιν ἀπῆλθον). בכך יכול היה הסיפור להסתיים. אולם מיד לאחר מכן, בסעיף 124ב, ממשיך יוספוס ומספר: "ומן הזמן ההוא מלאה כל יהודה בכנופיות ליסטים"¹² (124ב – ἐξ ἐκείνου τε ἡ – σύμπασσα Ἰουδαία ληστηρίων ἐπληρώθη). הקושי ברור: אם הנכבדים שכנעו את הליסטים ולכן חזרו אלה למעוזיהם, הא כיצד מלאה כל הארץ ליסטים! בעיה זו ברורה מאוד,¹³ והיא ניכרת היטב בניסיונות החוקרים להתחמק ממנה.¹⁴ נראה שעלינו להודות שסעיף 124ב מובן רק כשמניחים שמי שחיבר אותו לא הכיר את סעיפים 122–124א.

קדמוניות כ, 125 :

לפי סעיף זה, ראשי השומרונים פנו לקוודרטוס וטענו שהיהודים העלו את כפריהם באש ובוזום (καὶ διαρπάσειαν καὶ ἀπὸ τῶν κώμας αὐτῶν).

12 R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order*, ולתופעה ראו: Cambridge, Mass. 1966, pp. 255–268; T. Grünwald, *Räuber, Rebellen, Rivalen*, *Rächer: Studien zu Latrones im römischen Reich*, Stuttgart 1999

13 היא דומה מאוד לבעיה בקדמוניות כ, 215: אלבינוס משחרר רק פושעים קטנים, ובכל זאת מלאה הארץ ליסטים. על בעיה זו ראו: S. J. D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome*, Leiden 1979, pp. 60–62; D. R. Schwartz, "KATA TOYTON TON KAIPON: Josephus' Source on Agrippa II", *Jewish Quarterly Review*, 72 (1981/82), pp. 259–262. במאמר ההוא הצעתי שהבעיה נובעת מסתירה בין שני מקורות שיוספוס ביקש לתמרן ביניהם. להלן אציע שהוא הדין גם במקרה הנוכחי, וראו להלן: הערה 44.

14 לפעמים עושים זאת, שלא כמו יוספוס, על-ידי הכנסת מילה המציינת שיש מתח בין שתי-האמירות. שתי דוגמאות (ההדגשה שלי, ד"ש): אברבך (לעיל, הערה 4: עמ' 8) מספר "eventually succeeded in inducing the majority of the people to disperse, though the professional zealots continued in their raids" (ההדגשה שלי, ד"ש). נזכיר גם את פתרונה של סמולווד, המספרת כאן סיפור מלא: "But at least one of the terrorist leaders escaped with his life, and this encouraged some of their temporary followers to throw in their lot permanently with the terrorists, who thus withdrew to their strongholds in increased strength" (E. M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule* [corrected version], Leiden 1981, p. 266)

ניסוח זה חוזר מילולית על סעיף 121, המספר ש"ליסטים" יהודים בהנהגת אלעזר בן דינאי¹⁵ יצאו למסע עונשין ובמהלכו העלו באש ובזוזו כפרים אחדים של שומרונים (κάμας τινὰς τῶν Σαμαρείων ἐμπρήσαντες διαπάζουσι). ברור אפוא, שלפי סעיף 125 השומרונים פנו לנציב סוריה, מעל לראשו של קומאנוס, כדי שיעניש את היהודים על מה שעשו לפי סעיף 121. בכך מתעלם סעיף 125 מן הסיפור, המגולל מסעיף 122 ואילך, על התערבותו של קומאנוס כנגד היהודים ביד קשה, בסיוע השומרונים ובהצלחה.¹⁶ עניין זה מתמיה מאוד. כפי שניסחה זאת סמולווד: "לא ברור מדוע פנו השומרונים לאומידיוס קוודרטוס [...] הרי כבר נקם קומאנוס את נקמתם, וסביר שחקירה מעמיקה יותר הייתה חושפת דווקא את העובדה שהשומרונים הם שיצרו את הצרות – וכפי שבאמת אירע".¹⁷ סמולווד אינה מציעה הסבר כלשהו, והערתו של מומיליאנו בהקשר זה, ש"התקדמות בקו ישיר אינה אופיינית לעובדות היסטוריות",¹⁸ גם אם היא שנונה, אינה עונה על השאלה ההיסטורית: מה, במאורעות או שמא רק במקורות, חולל את הצרימה?

נמצאנו למדים, שהיה ליוספוס חומר שעסק במחלוקת בין קומאנוס והשומרונים, מחלוקת שנסבה בוודאי על טענת השומרונים, ולפי חומר זה אזלת ידו של הנציב היא שאפשרה את פשעי הגלילים והוא אף נמנע מהענשתם. חומר כזה, ברור שהוא דומה לגרסתו של טאקיטוס.

15 עליו ראו גם קדמוניות כ, 161; כשר (לעיל, הערה 3), עמ' 72, הערה 208; וכן: ח' אלבק, ששה סדרי משנה – סדר נשים, ירושלים ותל אביב תשי"ט, עמ' 392–393.

16 החזרה בסעיף 125 על הניסוח של סעיף 121 מהווה "חזרה מגשרת" (Wiederaufnahme), תכסיס סגנוני המדגיש את הרב-גונית של החומר שהצטבר בינתיים, המחייבת את המחבר להזכיר את העניין לקוראיו. השוו לרוגמה: **חיי יוסף**, 368 (המגשר לסעיף 335, אחרי נספח פולמוס); מלחמת ב, 167 (המגשר לסעיף 117, אחרי נספח על כרות). פעמים רבות, אם כי בוודאי לא תמיד, הרב-גונית נובעת משימוש במקורות שונים. ראו: S. Talmon, *Literary Studies in the Hebrew Bible*, Jerusalem & Leiden 1993, pp. 117–118, 136–137.

17 סמולווד (לעיל, הערה 4), עמ' 562, וכן גם בספרה (לעיל, הערה 14), עמ' 266.

18 מומיליאנו (לעיל, הערה 4, עמ' 81: "la linearità non è la caratteristica dei fatti storici"). שירר (לעיל, הערה 6: עמ' 459) ביקש לפתור את הבעיה על ידי הוספת "Meanwhile" בפתחת הסיכום שלו לסעיף 125, לאמור, השומרונים פנו לקוודרטוס כי קומאנוס דחה את בקשתם שיצא נגד היהודים, והם לא ידעו שקומאנוס שינה בינתיים את דעתו ויצא נגד היהודים. אבל פתרון זה מדומה בלבד, כי הוא אינו מסביר מדוע לא ויתרו על פנייתם לקוודרטוס לאחר שנודע להם הדבר, או מדוע לא סגר קוודרטוס את התק מאותה סיבה.

ג. מקורותיו של יוספוס על פרשת הגלילים והשומרונים

והנה יש לציין, שהדברים בקדמוניות כ, 122–124א ביחס להתערבותו של קומאנוס למען השומרונים בשיתופם של אלה, צורמים לא רק ביחס לדברים הבאים אחריהם, אלא גם ביחס למה שקדם להם. הסעיפים האמורים, 122–124א, מתארים פעולה מוצלחת של קומאנוס שהייתה מוצדקת כי באה בתגובה לליסטות יהודית, והראיה לכך היא שהיהודים אינם מתלוננים עליה ואין לנכבדיהם אלא להתחנן בפניהם שיתאפקו, שיחזרו לבתיהם ושישמרו על השקט (שם, 123). לעומת זאת משקפים הסעיפים הקודמים (118–121) אהדה גלויה ליהודים ואיבה מרה לשומרונים ולקומאנוס גם יחד. את זאת רואים היטב כשמשווים את האמור בקדמוניות למקבילות הדברים במלחמת:

(א) בקדמוניות כ, 118 מצוין שהגלילים הלכו דרך ארץ השומרונים "לפי המנהג" (ἔθος ἦν) שלהם. דבר זה אינו נאמר במלחמת. כלומר, לפי קדמוניות הגלילים לא היו אשמים בפרובוקציה, ולכן לא הייתה כל הצדקה להתקפת השומרונים עליהם.

(ב) לפי קדמוניות כ, 118 נהרגו גלילים "רבים", ואילו לפי מלחמת ב, 232 נהרג רק גלילי אחד. כלומר, הסיפור בקדמוניות מעורר את אהדתנו כלפי היהודים יותר מכפי שמעורר אותה הסיפור במלחמת.

(ג) לפי קדמוניות כ, 119, בתחילה הגיבו הגלילים בפנייה לקומאנוס ובדרישה שיעניש את הרוצחים. רק לאחר שלא נענו, בשל שחיתותו, יצאו למלחמה (שם, 120). ואילו לפי מלחמת ב, 233 היו גלילים שהתכנסו מלכתחילה לשם מלחמה נגד השומרונים בשעה שנכבדיהם פנו לקומאנוס בדרישה שיתערב. כלומר, הסיפור בקדמוניות מתאמץ לנקות את הגלילים ולהפיל את קומאנוס.

(ד) לפי קדמוניות כ, 119 נמנע קומאנוס מהתערבות משום שקיבל שוחד מן השומרונים, ואילו לפי מלחמת ב, 233 הוא נמנע משום שחשב שהעניין חשוב פחות מעניינים אחרים שבהם היה עליו לטפל. כלומר, מלחמת טוען רק שקומאנוס טעה, והרי *errare humanum est*; ואילו קדמוניות טוען שהיה מושחת.

(ה) לפי קדמוניות כ, 120 התרעמו הגלילים על סירובו של קומאנוס ושידלו את היהודים לצאת למלחמה כדי לשמר את "חירותם", שהרי אין להסכים ל"עבדות" ובמיוחד כאשר היא מלווה ב"היבריס" רומי; עם זאת, לפי סעיף 121 ראשי היהודים שידלו אותם לשמור על איפוק ולפנות לקומאנוס בבקשה

שיעניש את הרוצחים. ואילו לפי מלחמת 137 "ההמונים" (τὰ πλῆθη) בירושלים היו שרויים במהומה רבה (συνετάραξεν), "נטשו את החג", יצאו למלחמה "ללא גנרלים" (ἀστρατήγητοι) ולא שעו למנהיגים שביקשו לרסנם. אין ההרצאה במלחמת מציגה, לא בדיבור ישיר ולא בדיבור עקיף, טיעונים רציונאליים או ערכיים שהוצגו בידי היהודים, ההמונים או המנהיגים. כלומר, הרצאת מלחמת מציגה המון יהודי אלים ובלתי סביר, עדר בלתי ממושמע ומולו מנהיגים יהודים חסרי יכולת, בעוד שקדמוניות מציגה מורדים יהודים הפועלים לפי מניעים מכובדים ומולם מנהיגים יהודים המבטאים איפוק נבון.

סיכום ביניים: ברור שההרצאה בקדמוניות כ, 118–121 מגלה אהדה כלפי היהודים ומגנה את השומרונים הרצחניים והמשחיתים ואת הנציב המושחת; וזאת בניגוד גמור לסעיפים 122–124א, המתארים נציב העושה את מלאכתו, יחד עם שומרונים, כנגד עבריינים יהודים, שגם מנהיגי היהודים מגנים אותם. אבל כאן נוסף שהמשך הסיפור אחרי סעיף 124א, כלומר זה שבסעיפים 125–133, שאינו מודע לסיפור המובא בשני הסעיפים הקודמים כפי שראינו, עולה בקנה אחד עם רוח הדברים שבסעיפים 118–121, שכך:

(א) קדמוניות כ, 126 מציג את השומרונים כצבועים הטוענים שמה שחורף להם הוא הבוז שגילו היהודים כלפי השלטון הרומי בכך שלקחו את החוק לידיהם, ואילו סבלם שלהם חורה להם פחות. אירוניה כזאת כלפי השומרונים, הדואגים לעצמם במסווה של דאגה למלכות (השוו לדוגמה אסתר ג ח ומקבים ב יד ו-י!), מזכירה את השחרתם כאלימים וכנותני שוחד בסעיפים 118–119.

(ב) קדמוניות כ, 127 חוזר על ההאשמה שהשומרונים שיחדו את קומאנוס, כאמור בסעיף 119.

(ג) קדמוניות כ, 129 מדווח שקוודרטוס חקר ומצא שהשומרונים היו האשמים. אולם הוא הוציא להורג גם יהודים, ולא רק שומרונים,¹⁹ כפי שעולה משלושת הסעיפים הבאים, המספרים שקוודרטוס הרג יהודים נוספים, ושכל האנשים ששלח לרומא, לקיסר, רק יהודים היו כבולים. זה ממש tour de force מצד יוספוס: מצד אחד הוא מגייס את האמת הרומית לצדו, בטענו שקוודרטוס גילה שהשומרונים היו אשמים, אבל מצד שני הוא מעורר אהדה ליהודים, שאנשיהם הוצאו להורג או זכו לטיפול כאילו הורשעו מכבר. קל לנחש שהאמת אחרת, וכי קוודרטוס השתכנע שהיהודים היו אשמים.

19 לנוסח של סעיף 129 ראו: כשר (לעיל, הערה 3), עמ' 74, הערה 212.

(ד) לפי קדמוניות כ, 133 קוודרטוס עלה לירושלים ומצא שהיהודים יושבים שם בשקט ובשלווה וחוגגים חג דתי, ומצטיירת תמונה אידיאלית של נתיני רומא בני דת משה.

ברור שהדברים בסעיפים 125–133 עולים בקנה אחד עם אהדת היהודים ועם גינוי השומרונים וקומאנוס, הנשקפים מסעיפים 118–121, וברור שאין למצוא בדברים פרטים העשויים להתפרש כהגנה על קומאנוס. לכך יש להוסיף, שגם הסעיף הבא, 134, נובע מאותו מקור: גם בו, כמו בסעיף 125, אין זכר לפעולת קומאנוס נגד הגלילים בשיתופם של השומרונים, כי כך מסופר על השימוע ברומא: "ואנשי קומאנוס וראשי השומרונים, שנשלחו לרומא, קיבלו מאת הקיסר יום אשר בו עמדו לדבר על אודות המחלוקת שלהם אלה נגד אלה" (*πρὸς ἀλλήλους ἀμφισβητήσεων*). משפט זה, שאינו מזכיר כלל את היהודים, מלמד על מחלוקת בין קומאנוס והשומרונים, שנדונו בפני הקיסר. ל"ה פלדמן ריכך אמנם את הדברים ותרגם את המילים היווניות כאילו מדובר רק ב-"issues involving them"²⁰, אבל הוא עשה זאת רק כדי לחמוק מן הבעיה שבה אנו עוסקים. לפי פשוטן של המילים האלה מדובר ב"מחלוקת אלה נגד אלה" (שליט: "בריבם זה עם זה"),²¹ ונראה שבמקום להתחמק מן הבעיה באמצעות תרגום הרמוניסטי עדיף להכיר בקיומה ולהסיק מכך משהו בדבר המקורות השונים שעמדו לרשות יוספוס.

ובכן, אנו מסיקים שיוספוס השתמש בסעיפים 125–134 במקור יהודי שגינה את הנציב ואת השומרונים, כפי שנהג בסעיפים 118–121. מקור זה לא ידע על התערבותו של קומאנוס כנגד הגלילים בשיתוף השומרונים (או בחר להתעלם ממנה), התערבות המתוארת על פי מקור אחר בסעיפים 122–124, שבהם מסופר כי הנציב כמושל אחראי פעל נגד ליסטים יהודים, שגם מנהיגיהם גינום.

L. H. Feldman, *Josephus*, IX (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass. and London 1965, p. 459.

20 ל-ἀμφισβητήσις אצל יוספוס ראו קדמוניות יט, 282 ("ולא היו שום מחלוקות [...]"), וכן יז 11 ("כדי שלא תהיה שום מחלוקת") ושם, בסעיף 318 (אנטיפס "חלק על" ארכלאוס ביחס לכל הממלכה). ובאשר ל-πρὸς ἀλλήλους ראו לדוגמה: קדמוניות יד 77, (ריבם של אריסטובולוס והורקנוס "זה נגד זה"); יג, 274 (שני אחים סלווקיים נלחמו "זה נגד זה"); וחיי יוסף 353 (המאבקים של אנשי טבריה "זה נגד זה").

ד. קדמוניות מול מלחמת היהודים על שאר מעשי קומאנוס: מגמות ומקורות

כעת נמשיך ונרשום לפנינו שנראה כי המקור האחרון, המתאר את קומאנוס כנציב אחראי, קיבל ביטויים רבים ושונים גם בשאר חלקיו של הפרק על קומאנוס בקדמוניות. גם את זאת נראה מתוך השוואה להרצאה במלחמת.

בין שתי ההרצאות יש הבדלים רבים, וברור שיש לזקוף את מקצתם למגמותיו המשתנות של יוספוס עצמו. בהקשר זה נציין, שכרגיל בקדמוניות כך גם בפרק זה, יוספוס מתנסח כיהודי יותר מאשר במלחמת:

(א) אם במלחמת ב, 224 מדובר ב"חג הלחמים שאינם חמץ" (כיניו החוזר שם גם בסעיף 244), הרי שבמקבילה בקדמוניות כ, 106 מדובר ב"חג המכונה 'פסחא' אשר בו המנהג שלנו להגיש לחם שאינו חמץ". בקדמוניות מזכיר יוספוס את הכינוי הארמי של החג וגם מתבטא בגוף ראשון כיהודי.

(ב) במלחמת ב, 230 נאמר שבמהלך מסע העונשין של קומאנוס והשומרונים, כשחייל רומי קרע ושרף ספר תורה, נקלעו כל היהודים להתרגשות רבה והתכנסו "כאילו (כונסו) על ידי מכונה כלשהי, ביראת-הדיימונים (τῆ δεισιδαιμονία) שלהם". ואילו במקבילה בקדמוניות כ, 116 אין זכר ל"יראת-דיימונים", שהוא ביטוי בעל גוון פגאני מובהק;²² ובמקומו בא הסבר של היהודים לקומאנוס שהמעשה פגע ב"האל, אשר חוקי חוללו" ולא בהם, ושהם לא יוכלו להמשיך לחיות נוכח פגיעה כזאת ב"חוקי האבות" שלהם.²³ החלפה מעין זו, כלומר דברים בקדמוניות על דבקות בחוקים ובה, במקום דברים על "יראת-דיימונים" (δεισιδαιμονία) במלחמת, חוזרת גם

22 כך, בקדמוניות מופיע המונח בעיקר במסמכים רומיים: יד, 228, 232, 234, 237, 240; יט, 290. כמו כן, הוא מופיע שם בפיהם של נוכרים: קדמוניות יב 5-6, 259. יש רק שני מקומות בקדמוניות, שבהם מופיע המונח בפיו של יוספוס עצמו – י, 42; טו, 277. לשימוש של יוספוס במונח זה ראו: P. J. Koets, *Δεισιδαιμονία: A Contribution to the Knowledge of the Religious Terminology in Greek* (Diss. Utrecht), Purmerend 1929, pp. 21-24; H. St. J. Thackeray and R. Marcus, *A Lexicon to Josephus*, II, Paris 1934, p. 126. אולם יש לציין ששניהם מתמקדים בשאלה האם יש למונח ניואנס שלילי ("אמונה טפלה") ולא בשאלה האם נוח היה ליהודים להשתמש בו ביחס ליהדות. אבל ראו Koets, עמ' 47-50 על פילון, המטיק שהלה השתמש במונח עבור סוגים שגויים של אמונה דתית. וראו גם: כהן (לעיל, הערה 13), עמ' 148-149, הערה 164 – על דיימונים ודומיהם, הנזכרים במלחמת ואינם מופיעים במקבילות שבקדמוניות. ההסבר לכך עשוי להיות שיוספוס השתמש במונח במלחמת אך החליט לשנותו בקדמוניות. לחלופין ייתכן שההסבר נעוץ בכך שמקורו לא השתמש במונח וכך שרדו דברי המקור בקדמוניות, ואילו במלחמת הכניסו את המונח העוזרים של יוספוס; השוו להלן, הערה 25.

23 לסצנות דומות בקדמוניות, ראו קדמוניות יח, 59, 271; כ, 193.

בהשוואה של קדמוניות יח, 57 למלחמת ב, 174 בתיאורי פרשה מימי פונטיוס פילאטוס, שגם בה נענה הנציב לדרישות הציבור היהודי כי הבין את עומק רגשותיהם הדתיים.

(ג) כמו כן, בקטע האמור מתוך קדמוניות (סעיף 116) החוקים הם של ה', ואילו במלחמת ב, 230 מוצגים הדברים מנקודת מבט חיצונית ונאמר כי החוקים הם של היהודים. לעומת זאת בסעיף הבא, בסעיף 231, אגב הוצאתו להורג של החייל שחילל את ספר התורה, החוקים כלל אינם מוזכרים, ואף חילולם אינו מוזכר. תחת זאת, מתואר שם העונש כפעולה שהייתה נחוצה לשם הרגעת "ההמון". ואילו קדמוניות כ, 117 חוזר ומזכיר את החילול כמו גם את החוקים, כשהוא מכנה אותם בפשטות "החוקים", כלומר מיידע אותם ומתייחס כך אל האזכור המלא שהופיע קודם לכן: חוקי ה'.²⁴

הבדלים כאלה שכחים מאוד במעבר ממלחמת לכתביו המאוחרים יותר של יוספוס, לרבות קדמוניות. ההבדלים הללו משקפים, כפי הנראה, את העובדה שבקדמוניות יוספוס כבר לא הסתייע באסיסטנטים יווניים (שעבודתם במלחמת נזכרת ב"נגד אפיון" א, 50),²⁵ ונראה שהם משקפים גם את התהליך שעבר יוספוס מנעוריו ככהן ירושלמי לימיו כמבוגר איש הגולה.²⁶ וברור גם, לענייננו, שהם עולים בקנה אחד עם המגמתיות הפרו-יהודית שראינו בקדמוניות כ, 118–121, 125–134.

24 למשמעות של השימוש ביידוע במקום בניסוח מלא, דוגמת דיבורנו על "הארץ", השוו דלוגמה ההבדל בין "פרובינקיה סוריה" במלחמת א, 157, ל"הפרובינקיה" בקדמוניות יד, 76. להנחה, שהניסוח של קדמוניות שרד מדברי המקור הסורי של יוספוס (ניקולאוס איש דמשק) ואילו זה שבמלחמת משקף עריכה המתחשבת בלא-סוריים, ראו: D. R. Schwartz, "Yannai and Pella, Josephus and Circumcision", *Dead Sea Discoveries* 18 (2011), p. 350, n. 33.

25 על כך, שאסיסטנטים אלה היו אחראים לרמה הספרותית הגבוהה של מלחמת ולדרמטיות שלו, ראו להלן בהערות: 36–38. לביקורת על התיאוריה של תקרי, שהיה לאסיסטנטים תפקיד משמעותי כזה גם בקדמוניות, ראו: ראג'אק (לעיל, הערה 6), עמ' 233–236.

26 על תהליך זה, ראו במיוחד: כהן (לעיל, הערה 13), עמ' 148–151, על עניינו של יוספוס ב"חוקים" בקדמוניות, ראו גם: ג' גפני, "לדרכי שימושו של יוספוס בספר מקבים א", *ציון*, מה (תש"ם), עמ' 87–90; ד' שוורץ, *פלאוויוס יוספוס – חיי יוסף*, ירושלים תשס"ח, עמ' 151–155. כהן מזהה את התגברות העניין הדתי של יוספוס בקדמוניות לעומת מלחמת, אך מגדיר את המגמה כ"דתית-פרושית". לפי דעתי, עדיף היה לדבר על "דתית-גלותית", כשהדת הפרושית מתפרשת כסוג של דת גלותית. ראו מאמרי: "Josephus on the Pharisees as Diaspora Jews", in: *Josephus und das Neue Testament* (ed. C. Böttrich & J. Herzer), Tübingen 2007, pp. 137–146.

אולם הבדלים אחרים בין שתי ההרצאות אינם מסתברים כך. הצד השווה בהבדלים האחרים הוא שקומאנוס מוצג בקדמוניות באופן ידידותי יותר מכפי שהוא מוצג במלחמת:

(א) לפי מלחמת ב, 224 תמיד (ἀεί) שמרו חיילים במקדש בעת התכנסות של היהודים בחגים. סביר להניח שזה נכון,²⁷ אבל לפי המקבילה בקדמוניות כ, 106, החיילים היו שם כי **קומאנוס חשש שההתכנסות ההמונית תביא לידי אלימות, ודאג מראש להציב את החיילים. רק לאחר מכן מוסיף יוספוס, שכך נהגו גם הנציבים שקדמו לקומאנוס. כלומר, התיאור בקדמוניות מתאמץ להציג את קומאנוס כנציב אחראי וזהיר.**

(ב) לפי מלחמת ב, 226, אחרי שחייל רומי עשה מעשה בזוי בבית המקדש, ראה קומאנוס את מחאות ההמון היהודי ולכן שלח לקרוא לחיילים נוספים. ואילו לפי קדמוניות כ, 109, לנוכח מחאות היהודים וגידופיהם כעס קומאנוס לא מעט, ועם זאת התאפק והמשיך לקרוא ליהודים להימנע מהתקוממות ולא להצית אלימות דווקא בימי החג. כלומר, התיאור בקדמוניות מתאמץ לתאר את **קומאנוס כמי שניסה להימנע מהפעלת כוח. רק אחרי שהיהודים הגבירו את גידופיהם, הוא זימן חיילים נוספים.**

(ג) לפי מלחמת ב, 226, החיילים שזומנו פרצו אל (ἐπιχειρομένον) – “השתפכו על” הסטווים של המקדש, שבהם התקהלו היהודים, ופאניקה אחזה ביהודים. ואילו לפי קדמוניות כ, 110, החיילים שזומנו התמקמו במבצר אנטוניה, לעיני היהודים אך במרחק מהם. כלומר, **לפי התיאור בקדמוניות גם כאשר זימן סוף-סוף קומאנוס חיילים, הוא ניסה להימנע מהפעלתם. ואמנם יש להדגיש, שלא נאמר, לא במלחמת ולא בקדמוניות, שחייליו של קומאנוס פגעו ביהודים. לפי יוספוס, רק המנוסה של היהודים, אחוזי פאניקה ובתוך שטח צפוף, גרמה לאבדות. אך ברור, מטבע הדברים, שיהודים היו מעדיפים לטעון את ההפך.**²⁸

(ד) הסיפור הבא, סיפור קריעת ספר תורה בידי חייל רומי במהלך פעולת עונשין לאחר שוד עבד הקיסר, התחיל, לפי שני הספרים, בכך שקומאנוס שלח חיילים לעצור יהודים בכפרים הסמוכים למקום השוד. אבל ההמשך איננו זהה בשני הספרים: לפי מלחמת ב, 229 מי שהחיילים נצטוו לעצור מוגדרים רק

27 ראו מלחמת ה, 244; קדמוניות כ, 192; מעשי השליחים כא לא–לב (יחד עם כ טז).

28 לדוגמה של הקלות, שבה ניתן לדבר גם ללא יסוד על התקפה, ולרצונם של יהודים אנטי-רומיים לטעון טענה כזאת, השוו: א' שליט, המשטר הרומאי בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז,

עמ' 86–87.

כ" (אנשים) מן הכפרים הקרובים", והפעולה נועדה להענישם משום שלא רדפו אחרי השודדים כדי לעצורם, והרי אין בפקודה כזאת היגיון רב כי למה להניח שדווקא האנשים שנתפסו היו כאלה שיכלו לזיזם או לנהל מרדף אחרי השודדים? ואילו לפי קדמוניות כ, 114 נצטוו החיילים לעצור דווקא את נכבדי הכפרים, ומעשה זה הגיוני ביותר. כלומר, **שוב מציגה הרצאת קדמוניות את קומאנוס כנציב שקול יותר וסביר יותר.**

(ה) לפי מלחמת ב, 229 נשלחו החיילים רק לעצור תושבים, אך לפי קדמוניות כ, 114 הם נצטוו גם לבזוז את הכפרים. כלומר, בקדמוניות העונש כבד יותר. אולם אין בכך כדי לגנות את קומאנוס, אלא אדרבה: בעוד שבפרשה הקודמת (שם, 105–112) הוצגו מתינותו ושליטתו העצמית של קומאנוס, כאשר נפגעו היהודים ברגשותיהם הדתיים, הרי שהסיפור הנוכחי מראה את פעולת ידו הקשה כאשר חורגים היהודים מן המותר להם. הטענה שהסיפור בקדמוניות מצדיק את היד הקשה של קומאנוס עולה משלושה שיקולים:

(1) הענישה היא מידה כנגד מידה: היהודים בזזו (δυναστείας) – סעיף 113) את עבד הקיסר, והנציב מצווה לבזוז (δυναστείας) – סעיף 114) את כפרי היהודים;

(2) קדמוניות כ, 114 מספק הסבר מוסרי לעונש שהוטל על נכבדי הכפרים: "כדי שיינתנו את הדין על הדברים שנעשו בעזות מצח";

(3) נשנית כאן הסכמה המצויה גם בהרצאת יוספוס על פונטיוס פילאטוס: אחרי פרשה, שבה נפגעו הרגשות הדתיים של היהודים ומול מחאתיהם של אלה התאפק הנציב ולא הגיב בכוח אלא ויתר כדבעי (קדמוניות יח, 55–59), התרחשה פרשה נוספת, שבה נהגו היהודים באופן שאינו מתקבל על הדעת (שם: מחאה על שימוש בכספי ציבור למען צרכי ציבור; וכאן: שוד עבד הקיסר) והנציב הגיב ביד קשה (שם, 60–62). כמו שם, כך כאן מתאמצת הרצאת קדמוניות להראות, שהנציב אינו ותן ורכוכי המוחל בקלות על כבודה של רומא, אלא שהוא מוותר לפי הצורך כשם שהוא מפעיל יד קשה לפי הצורך.²⁹

(ו) תקרית קריעת ספר התורה בידי חייל רומי מסתיימת, לפי שתי הרצאות יוספוס, באותו אופן: קומאנוס מצווה להרוג את החייל הרומי, ובכך הוא נענה

D. R. Schwartz, "Composition and Sources in *Antiquities* 18: The Case of Pontius Pilate", in: *Making History: Josephus and Historical Method* (ed. Z. Rodgers), Leiden 2007, esp. 135–143.

למחאות היהודים. אבל אם לפי מלחמת ב, 231 הוא מקבל החלטה זו בעצמו, הרי לפי קדמוניות כ, 117 הוא מקבל את ההחלטה רק אחרי התייעצות עם "רעיו" (συμβουλευσάντων καὶ τῶν φίλων). גם פרט זה מציג את קומאנוס כשליט שקול: הוא משתף אחרים בקבלת החלטות נכבדות וקשות. ויש לציין שמדובר כאן בנטילת אחריות למעשה (הריגת חייל רומי כדי לפייס ילידים מרדנים) שעלול היה למשוך עליו ביקורת רומית.

מי שבוחן את ששת ההבדלים האלה, המתייחסים לקדמוניות כ, 106, 109, 110, 114, 117, רואה היטב שההרצאה בקדמוניות נועדה להגן על קומאנוס מפני ביקורת על דרכי ההתמודדות שלו עם היהודים. מהבדלים א–ד לעיל עולה שקדמוניות מגן ביתר עקביות על קומאנוס (ביחס למלחמת) כנגד ההאשמה שהיה פזיז ואלים כלפי היהודים: לכל אורך הקו, מן הסיפור של קדמוניות עולה שקומאנוס היה דווקא שקול, מאופק ואחראי, ושהוא הפעיל כוח רק במידה, ורק כאשר לא הייתה ברירה. ואילו הבדלים ה–ו משקפים הגנה על קומאנוס בפני ביקורת רומית בכיוון ההפוך, כנגד ההאשמה שוויתר יתר על המידה: לפי קדמוניות, הוא לא היה ותרן אלא דווקא הפעיל יד קשה לפי הצורך, ואם העניש חייל רומי שחילל אביזר דתי של נתיניו הרי עשה כן רק לאחר שנועץ ביועציו.³⁰

כפי שמספרים יוספוס וטאקיטוס גם יחד, קומאנוס אכן נאלץ להגן על עצמו בפורום רומי, ומכאן עולה על הדעת שחומרים אלה נולדו במסגרת ההיא בדברי ההגנה שלו או בדברי רעיו מסביב. כדי לחזק את ההצעה הזאת, אציין שבאחרונה מצאתי מצב דומה בדברי יוספוס על פונטיוס פילאטוס, נציב אחר שנשלח אף הוא לרומא כדי להגן על עצמו (קדמוניות יח, 89), והצעתי שם הסבר דומה.³¹ זאת ועוד – הממצא שלנו איננו אינטואיטיבי בעליל. הרי אילו היינו מנחשים, מלכתחילה, מה תהיינה עמדותיו של יוספוס כלפי קומאנוס בשני ספריו, היינו מנחשים, כמו כשר, שההיסטוריון יהיה "חשוד במשוא פנים לקומאנוס" דווקא במלחמת.³² גם שי"ד כהן סבר שהערכת הנציבים חיובית

30 אדוארד מאייר ביטא היטב את הגישה הרומית: אגב הריגת החייל הוא מעיר ש"לא משנה מה התלוננו היהודים ויוספוס נגד השלטון הרומי, השלטון היה תמיד ותרני כלפי היהודים באופן שאין כמעט להבין" (תרגומי מתוך: E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, (III, Stuttgart & Berlin 1923, p. 44, n. 3).

31 ראו מאמרי (לעיל, הערה 29). על הדמיון המפתיע בין פרקי פילאטוס וקומאנוס העירו כבר סמולוד (בספרה הנזכר לעיל, הערה 14: עמ' 263) ונורדן: E. Norden, *Kleine Schriften zum* .klassischen Altertum, Berlin 1966, pp. 243–247

32 ראו: כשר (לעיל, הערה 3) עמ' 72, הערה 205.

במלחמת יותר מאשר בקדמוניות,³³ והסברה אכן סבירה, כסברה מלכתחילה. הרי כאשר כתב יוספוס את ספרו הראשון הוא היה חדש עדיין ברומא; והמלחמה בכלל, ועברו כמפקד של מורדים בפרט, היו עדיין בגדר זיכרון טרי, ולכן היו בעוכריו. סביר להניח, שיוספוס היה נזהר באותה עת מהבעת דברים העלולים להצדיק את המרד, ולכן סביר להניח שהיה נמנע אז מהטחת האשמות בניציבי רומא ביהודה, והיה מתרכז באשמת היהודים. ואילו כעבור כעשרים שנה, בעת חיבור קדמוניות, כאשר המרד היה כבר נחלת העבר ומעמדו של יוספוס היה מאושש, היינו מצפים למצוא התבטאות חופשית יותר של יוספוס, כיהודי, ולמה לו לטרוח להגן על שמו הטוב של נציב רומי על חשבון נתיניו היהודים? ואף אם נודה, שגם במלחמת היהודים היה ליוספוס אינטרס מסוים להשמיץ נציבים, ושהוא אף עשה כן לעתים כדי להסביר שלא רק היהודים היו אשמים במרד,³⁴ הרי אין בכך כדי להסביר מגמה הפוכה של טיהור נציבים, כמו קומאנוס, בקדמוניות.

לכן, אם בכל זאת מצאנו שדברי יוספוס בקדמוניות מחמיאים לקומאנוס, ומגנים עליו מפני מאשימיו יותר מכפי שעושים זאת דבריו על קומאנוס במלחמת, המסקנה הסבירה היא שהדברים בקדמוניות משקפים חומרים שנוצרו על מנת להגן על הנציב, וכי חומרים אלה שרדו בקדמוניות באופן שלם יותר מאשר במלחמת, כיוון שבמלחמת עברו החומרים עריכה חודרנית ויסודית יותר.³⁵ נראה שעריכה זו התבטאה בניסיונות ליישב הדורים ולהחליק צרימות,³⁶ כמו גם בניסיונות להכניס חיים וצבע לסיפור,³⁷ והכול כנהוג

33 כהן (לעיל, הערה 13), עמ' 60 "AJ, even more than BJ, tends to increase the guilt of the Roman governors". לצורך ביסוסה של הכללה זו כהן מפנה לדיונו להלן שם, עמ' 157–158,

אשר לו מוקדש הנספח בסוף מאמר זה.

34 ראו במיוחד מלחמת ב, 272–279 ונאומו של אגריפס השני: שם, 350–354. וראו: P. Bilde, "The Causes of the Jewish War According to Josephus", *Journal for the Study of Judaism*, 10 (1989), pp. 188–189.

35 על כך, שהקבלות לשוניות וענייניות מוכיחות שמקור אחד עומד מאחורי שתי ההרצאות יוספוס על קומאנוס, ראו במיוחד: F. Schemann, *Die Quellen des Flavius Josephus in der jüdischen Archaeologie Buch XVIII–XX = Polemos II, cap. VII–XIV*, 3 (Diss. Marburg), Hagen 1887, pp. 11–18.

36 כך, לדוגמה, אין במלחמת צרימה כזו שמצאנו בתוך קדמוניות כ, 124, כי במלחמת ב, 238 יש משפט מלא המלמד שרבים פנו לליסטות; בכך הוחלקה הבעיה בדומה לשכתובים המודרניים הנזכרים בהערה 14. וכך במלחמת ב, 245 לא מדובר בעימות בין קומאנוס מכאן והשומרונים מכאן, ואגריפס השני מוכנס לדיון כבר בפתיחתו – הכול בשונה מקדמוניות כ, 134–135. וראו גם, למקרה עדין יותר, את המעבר היפה מסוף סעיף 231 לפתח סעיף 232 במלחמת – שם

במלחמת. מצב זה – שבקדמוניות הניסוח נאמן למקורותיו של יוספוס יותר מאשר במלחמת – הינו מצב שכיח למדי.³⁸

סיכום ומסקנות

התברר, אם כן, ששתי הסתירות העיקריות שבין טאקיטוס ויוספוס אינן אלא סתירות לכאורה. טאקיטוס לא טען שקומאנוס משל רק בגליל, וגם אצל יוספוס ישנם רמזים לכך שפליכס שרת בתפקיד משני בארץ ישראל כבר בימי קומאנוס. כן התברר מקורה של הסתירה, שאכן ניכרת בין יוספוס לטאקיטוס: האחרון מעמיד את קומאנוס מול השומרונים, ואילו יוספוס מספר על פעולה משותפת של הנציב ושל השומרונים כנגד הגלילים (קדמוניות כ, 122–124א; מלחמת ב, 236–238א). התברר שסיפור זה של יוספוס נשען על מקור מסוים ששימש את יוספוס, מקור שמגמתו הייתה להגן על קומאנוס ולהציגו כנציב אחראי שפעל

פרשת ספר התורה מסתיימת ב"מצד אחד" ופרשת הגלילים והשומרונים נפתחת ב"ושוב, מצד שני"; בקדמוניות כ, 117–118 שתי הפרשות מוצמדות זו לזו ללא שום תיאום כזה.

37 כך בדוגמאות אחדות: אם לפי קדמוניות כ, 111 היהודים "פחדו", הרי שלפי מלחמת ב, 226 נפל עליהם פחד "שאי אפשר לעמוד נגדו"; לפי מלחמת ב, 229–230 החייל הרומי לא רק קרע את ספר התורה אלא גם שרף אותו, ותגובת היהודים הייתה כאילו כל ארצם הועלתה באש, ואילו בקדמוניות כ, 115–116 אין זכר לאש; לפי מלחמת ב, 235 אלעזר בן דינאי ואנשיו לא רק שרפו ובזזו כפרים אלא גם "התנפלו עליהם" והרגו את יושביהם "מבלי לחוס על זקנים" – דברים שאין להם מקבילה בקדמוניות כ, 121. לדרמטיות הרבה יותר של מלחמת, בהשוואה לקדמוניות, ראו מאמרי: "On Drama and Authenticity in Philo and Josephus", *Scripta Classica Israelica*, 10 (1989/90), pp. 122–123.

38 להערות על הרמה הספרותית הגבוהה של מלחמת ראו: מ' שטרן, "מלחמת היהודים" ליוסף בן מתתיהו והמקורות המקבילים", בתוך: יהודה ורומא מרידות היהודים (בעריכת א' רפפורט), ירושלים תשמ"ג, עמ' 49. ואשר לקדמוניות, ובמיוחד באשר לספרים יא–כ (א) "patchwork, compiled from such miscellaneous materials as were at the author's disposal", ראו: H. St. J. Thackeray, *Josephus: The Man and the Historian*, New York: 1929, p. 60. להתרשמותו של תקרי, שיוספוס התעייף לקראת הספרים האחרונים של קדמוניות, ולקביעתו האחרת, שבספר כ יוספוס כתב לבדו, ללא סיוע, ראו שם, 107, 115. לצירוף הדברים, המוליד – אם לא את תיאוריית האסיסטנים של תקרי (ראו לעיל, הערה 25) אזי לפחות את המסקנה שדברי מקורותיו של יוספוס עשויים היו לשרוד באופן שלם יותר דווקא בקדמוניות (כמו בדוגמה הבוטה הנוכרת בהערה 24), ראו מאמרי הנוכח בהערה הקודמת, במיוחד בעמ' 124–129.

בהגינות במצב קשה; ומגמה זו של המקור שרדה בבירור בקדמוניות, אך נשמרה פחות במלחמת בשל עריכה חודרנית.³⁹

מהניתוח לעיל של הרצאות יוספוס עולה שלצד מקור זה היה ליוספוס גם מקור אחר, פרו-יהודי, שלא סיפר על ההתערבות הזו והעדיף לספר כי קומאנוס לא נקם את נקמת הגלילים כיוון שקיבל שוחד מן השומרונים (קדמוניות כ, 119, 127). מקור זה סיפר שהשומרונים פנו, מעל לראשו של קומאנוס, אל אומידיוס קוודרטוס והאשימו את קומאנוס שלא התערב למענם כנגד הגלילים. העובדה, שהשומרונים הם שהתלוננו נגד קומאנוס, קיבלה ביטוי ברור גם בניסוח שבקדמוניות כ, 134. כך, גם הסתירה השלישית שבין טאקיטוס ויוספוס, ביחס לפרשה זו, עשויה להיפתר. עלינו להבין שטאקיטוס, כמו אחד המקורות של יוספוס, אינו מספר את הסיפור כפי שקומאנוס היה רוצה שהוא יספרו. אבל זה מובן מאליו, בהתאם לתוכן דברי טאקיטוס על קומאנוס.

והנה גם ברור, מיוספוס ומטאקיטוס כאחד, שקוודרטוס טיפל בעצמו, ביד קשה, במרדנים היהודים: יוספוס מספר על יהודים שהוצאו להורג בידי קוודרטוס, וגם כאשר טאקיטוס מספר על מומתים הוא מזכיר רק יהודים, באִמרו שזה היה מובן מאליו. לפי קדמוניות כ, 131 הייתה הבחנה ברורה בין יהודים ושומרונים גם כאשר שלח קוודרטוס נציגים של שני הצדדים לרומא:

את אנשי חנניה הכוהן הגדול וחנן הסטרטגוס הוא שלח לרומא כשהם כבולים כדי שיינתנו בפני קלאודיוס קיסר את הדין על המעשים שנעשו. וגם את ראשי השומרונים והיהודים, את קומאנוס ואת קלר – אשר היה טריבון, ציווה לצאת לרומא, לקיסר, כדי להתדיין בפניו על השאלות של אלה נגד אלה.

כאן ברור, שלא כדברי יוספוס בסעיף 129, שקוודרטוס סבר כי ראשי היהודים היו האחראים לאלימות; וכפי שהרג יהודים קודם לכן כך גם פה נכבדו נכבדי היהודים, ונדרשו "לתת את הדין" בפני הקיסר, בשעה שהשומרונים וקומאנוס נשלחו רק "להתדיין" בפני הקיסר.⁴⁰ לכן נראה בברור, שהפרשה שהתבקשה

39 אם כי גם שם ברור, שהדברים בכללותם מגנים על קומאנוס. כך לדוגמה, לפי מלחמת ב, סעיפים 225–226 קומאנוס קרא לתגבורת רק אחרי שצעירים מרדנים החלו להשליך אבנים על חייליו, ומסעיפים 226–227 ברור (כמו מתוך קדמוניות) שלא חייליו של קומאנוס הרגו את היהודים במקדש, אלא שהיהודים נהרגו במנוסתם הפראית.

40 אמנם נאמר כאן שמלבד הכבולים נשלחו לרומא גם ראשי היהודים, אבל איננו יודעים פרטים עליהם וברור שחשיבותם משנית יחסית ליהודים האחרים.

מקורות וקומפוזיציה אצל יוספוס

להתדיינות ברומא הייתה, בכללותה, זאת שביין קומאנוס והשומרונים; ומכיוון שהאלימות החלה בעימות בין שומרונים וגלילים קל היה להסיק שקומאנוס היה אחראי לגלילים. לכן, בין שמצא טאקיטוס במקורותיו שקומאנוס היה אחראי לגלילים, ובין שהסיק את הדבר מן ההיגיון של הסיפור (עימות בין שומרונים וגלילים ביהודה הופך לעימות בין שומרונים וקומאנוס ברומא), דבריו סבירים; וכפי שראינו, יש להם אחיזה טובה גם בדברי יוספוס. ברור, ולא מפתיע, שכל אחד משני ההיסטוריונים משך את הסיפור לכיוון שהתאים לו. יוספוס, הסנגור של היהודים, צרף למקור שמצא (מקור שהגן על קומאנוס ושנשתמר בקדמוניות יותר מאשר במלחמת) מקור יהודי נוגד המגנה את השומרונים ואת קומאנוס גם יחד (קדמוניות כ, 118–121, 125–133). מהלך זה יצר צרימה בוטה בהרצאת קדמוניות, צרימה שהאסיסטנטים של יוספוס התגברו עליה במלחמת. לעומת זאת, טאקיטוס היה מעוניין בסיפור רק משום שהוא סיפק לו הזדמנות להתקיף את פליכס, ולפיכך הבליט את חשיבותו של פליכס בסיפור. הבלטה זו יצרה את הרושם השגוי, כאילו שירת פליכס בתפקיד חשוב יותר מזה של קומאנוס. אולם העובדה שיוספוס השתמש במקורות שונים מזדקרת לעינינו דווקא סביב לקטע המספר על התערבות קומאנוס למען השומרונים ובעזרתם (קדמוניות כ, 122–124א), הקטע שבו סותר יוספוס את טאקיטוס. כך, ניתוח מקורותיו מאפשר לנו לקרוא את הסיפור מנקודות מבט אחדות, ולהבין טוב יותר את המערכת המשולשת העומדת ביסוד פרשה כאובה זו, שבה כל אחד משני המחנות היריבים מאשים את הנציב בשחיתות ובהעדפת העדה האחרת.

נספח: הנציבים האחרונים לפי מלחמת היהודים וקדמוניות היהודים

כאמור בהערה 33, שי"ד כהן טען שקדמוניות נוהג להשחיר את הנציבים יותר ממלחמת. תזה זו סותרת את הצעתי במאמר זה, אשר לפיה הרצאתו של יוספוס על קומאנוס בקדמוניות משמרת כתב-הגנה של קומאנוס טוב יותר ממה שמשמרת אותו ההרצאה במלחמת. כאמור, הצעתי כבר הצעה דומה גם ביחס לפונטיוס פילאטוס (ראו הערה 29); וכעת אוסיף, שגם בדברי יוספוס על פליכס מצאתי תמונה דומה: בקדמוניות הדברים ביחס לפליכס חיוביים יותר מאשר אלו שבמלחמת, ומסתבר שאין זה פרי מגמה של יוספוס בספרו המאוחר אלא פועל יוצא ממקור אוהד לפליכס.⁴¹ כאן נעבור בקצרה על פרשנותו של כהן בעניין זה (בעמ' 157–158 של ספרו הנזכר בהערה 13) לפי שמות הנציבים. כהן מתייחס לשבעת הנציבים האחרונים, כלומר לאלה ששירתו בין ימי אגריפס לבין המרד הגדול:

(2–1) **קוספיוס פאדוס וטיבריוס יוליוס אלכסנדר**: כהן מעיר רק, שבקדמוניות מתעלם יוספוס מן התיאור "הקצר והאופטימי" שלהם שבמלחמת (מלחמת ב, 220), שלפיו השניים נמנעו מפגיעה במנהגי הארץ ולכן נשמר השלום. אולם בקדמוניות כ, 97–102 מספר עליהם יוספוס בהרחבה. בסיפורו זה הם יזמו פעילויות כנגד יהודים שאיימו על שלום המדינה, ולדברים אלה אין עדות מקבילה במלחמת. קשה אפוא לראות משום השחרה בהתעלמות מן ההכללה שבמלחמת ב, 220, כי בקדמוניות יש פרטים חיוביים במקום ההכללה החיובית שבמלחמת.

(3) **קומאנוס**: עסקנו בו בגוף המאמר. כהן מפנה אותנו תחילה לדיון קודם שלו (עמ' 149–150 בספרו), באָמרו שהדיון הוא מראה שבקדמוניות יוספוס משחיר את השומרונים ואת קומאנוס יותר מכפי שהוא משחירם במלחמת. אבל הדיון בקדמוניות מתרכז דווקא בשומרונים, וקומאנוס מושחך שם רק במידה שבה הוא נתפס כבעל בריתם. לאחר מכן, מזכיר כהן שני פרטים בקדמוניות שבהם קומאנוס מושחך יחסית לדמותו במלחמת: (א) לפי מלחמת ב, 225 יהודים השליכו עליו אבנים, ולכן מתקפתו על ההמון היהודי מוצדקת שם יותר מאשר לפי קדמוניות כ, 108–110, המספר על הטחת עלבונות בלבד. אבל כפי שראינו, ההרצאה בקדמוניות נמנעת מלהגיד שהייתה אכן התקפה על

41 ראו: ד' שוורץ, "פליכס ואיסופוליטיאה, יוסיפוס וטאקיטוס", ציון, נח (תשנ"ג), במיוחד עמ' 270–275 ("דברי ימי פליכס: אפולוגיה פרו-יהודית בקדמוניות?").

היהודים;⁴² (ב) לפי מלחמת ב, 229, קומאנוס מצווה רק לעצור תושבים אחדים מן הכפרים הסמוכים למקום, שבו הותקף עבד הקיסר, ואילו לפי קדמוניות כ, 114 הוא ציווה גם לבזוז את הכפרים. כבר עסקנו בכך בסעיף (ה) בפרק ד של מאמר זה, והעלינו כי נראה שהיד הקשה של קומאנוס באפיזודה זו מוצגת באור חיובי.

(4) **פליכס**: כהן מציין שפליכס מוצג באופן שלילי במיוחד, ומעמיד את רוב דיונו על נציב זה. במקום אחר הסברתי, מדוע נראה שהכללה זו אינה נכונה.⁴³

(5) **פסטוס**: לגביו מעיר כהן רק שבקדמוניות שכח יוספוס להגיד שהוא פעל נמרצות נגד ליסטים, וזה הדבר היחיד שכתב יוספוס על פסטוס במלחמת (ב, 271). אפשר ש"שכח" נאמר שם באירוניה. כלומר, נראה שכהן מתכוון לרמוז שיוספוס השמיט את הדבר במתכוון כחלק ממדיניותו להשחיר נציבים בקדמוניות. אולם באמת נראה שנשכח משהו בקדמוניות כ, 185–187: כמו במלחמת, יוספוס מתאר שם את מכת הליסטות שמצא פסטוס כאשר הגיע ליהודה, אך אין אצל יוספוס ולו מילה על תגובתו של פסטוס. עם זאת, מיד לאחר מכן נאמר שפסטוס פעל כנגד יהודים אחרים שאימו על שלום המדינה, יהודים שיוספוס מגדירם ככסילים שהלכו שולל אחר שרלטן. בין שמשמע ממילת החיבור שבפתיחת משפט זה (*πέμπει δὲ Φῆστος*) שהוא פעל גם נגד הליסטים שהוזכרו תחילה ובין שלא, בכל אופן, גם בקדמוניות הוא מתואר כמי שניסה להשכיך שלום.

(6) **אלבינוס**: כהן אומר שנציב זה הוא החריג היחיד היוצא מן הכלל.

(7) **פלורוס**: כהן מעיר שיוספוס חוזר בקדמוניות כ, 252–256 על גינויו של פלורוס, המופיע גם במלחמת ב, 277–279, ומציין שיוספוס חוזר פעמיים, בסעיפים 257–258, על הטענה שפלורוס "אילץ" את היהודים למרוד. אין בכך כדי להשחירו יותר מכפי שהושח במלחמת.

נמצאנו למדים, שאין לקבל את ההכללה, שבקדמוניות יוספוס משחיר את הנציבים האחרונים יותר מכפי שהשחירם במלחמת, אף על פי שהכללה זו סבירה כסברה מלכתחילה. נראה שהסבר לכך שמצאנו בקדמוניות דברים,

42 ראו לעיל, ליד הערה 28.

43 ראו לעיל, הערה 41, וראו דברי ראג'אק (לעיל, הערה 6), עמ' 70–71, המדגישה שיוספוס, שלא כמו טאקיטוס, אינו מתעב את פליכס, אינו מאשים אותו בכל הצרות ואף מתאר באופן *dispassionate, or even approving*, את התקפתו על יהודים בלתי חמושים (קדמוניות כ, 169–172).

שאינם עולים בקנה אחד עם הסברה מלכתחילה, נובע מתוך חקר מקורותיו של יוספוס ולא מתוך חקר מגמותיו.⁴⁴

44 מאמר זה הוכן לפני שנים אחדות ולכן, לצערי, אין בו התייחסות לפירוש חשוב לספר השני של מלחמת: S. Mason, *Judean War 2* (Flavius Josephus: Translation and Commentary, vol. 1B). Leiden 2008. בשנים אלה אני עוסק בהכנת תרגום מפורש חדש של קדמוניות יח-כ, ומקווה שעבודה זו תספק בין השאר תשתית ראויה לביורר השאלה, האם מדובר במקור אחר בכל פעם או שמא עמדו לרשות יוספוס מקורות שעסקו ביותר מנציב אחד. ליחסי הגומלין בין מקורות וקומפוזיציה בדברי יוספוס על הנציבים ראו במיוחד מאמרי על פילאטוס (לעיל, הערה 29) וכעת גם מאמרי: "Josephus on Albinus: The Eve of Catastrophe in Changing Retrospect", in: *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives* (ed. M. Popović; Leiden: Brill, 2011), pp. 291-309.

